

ДО 250-РІЧЧЯ ПЕТРА ЛОДІЯ



**Лодій Петро Дмитрович
(1764 – 1829)**

ДО 250-РІЧЧЯ ПЕТРА ЛОДІЯ**ПЕТРО ЛОДІЙ
ЛОГІЧНІ НАСТАНОВИ¹****ВСТУПНИЙ РОЗДІЛ ДО ЛОГІКИ****ВІДДІЛ І
ПРО ЗДАТНІСТЬ І ДІЇ ЛЮДСЬКОГО РОЗУМУ**

§ 1. Серед усіх тварин земної кулі нема жодної, яка була б такою витонченою, наділена стількома природними здібностями й мала б стільки переваг, як людина. Вона наділена органічним тілом і розумною душею, її тіло оснащено різними органами, а душа наділена різними здібностями. Ці дві частини якнайтісніше пов'язані між собою, і цей зв'язок породжує дивовижну здатність людини до найрізноманітніших дій. Одні з таких дій є зовнішніми, які осягаються зовнішнім чуттям, а інші – внутрішніми, які знаходяться за межами зовнішньої чуттєвості. Перші здійснюються діяльністю органів чуття, а другі – виключно душевною силою.

§ 2. Людина має властивості, подібні до всіх тіл природи, живих і неживих, але істотно від них відрізняється наявністю розумної душі. Тому людина справедливо називається розумною твариною, або, як кажуть новітні філософи, чуттєво-розумною істотою. Саме це становить сутність людини (*essentiam homini*). Єство ж, або природа людини, є сукупністю всіх здібностей і сил, які породжуються її тваринністю й розумністю (*animalitas et racionalitas*).

§ 3. Сутність тваринності полягає в органічному тілі й душі, що відчуває. Органічним тілом називається таке тіло, яке в силу своєї внутрішньої будови живиться й перетворює спожите на свою сутність, за рахунок цього перетворення росте й дає однорідні плоди або народжує подібних до себе істот (*individua*).

Тіло людини, як і тіло тварин, має органи чуття («зряддя»), які заслуговують на особливу увагу. Першим із них є орган зору, який являє собою двоє очей, що мають найдосконалішу будову. Другий – орган слуху, що складається з двох вух. Третій – орган смаку, який, як вважають деякі, зосереджений у сосочках язика, інші – у фібрах піднебіння [волокнах], а ще інші – в обох родах фібр, у яких закінчуються нерви, що дають відчуття смаку. Четвертий орган є органом нюху, який складають внутрішні фібри ніздрів разом із нервами, що їх пронизують. П'ятий орган – дотик, він складається з поверхні усього тіла, на якій закінчуються всі нерви, що йдуть до мозку.

Тіло тварини називається здоровим, якщо всі його органи й частини як рідкі, так і тверді, здатні здійснювати свої природні функції, у протилежному випадку тіло називається нездоровим.

§ 4. Друга частина, яка складає тваринність істоти, є душа, тобто душа – це така істота, яка уявляє собі різноманітні речі, відчуває задоволення й незадоволення, одних речей бажає, а інших уникає.

Як говорить Вольф, душа є істота, яка знає про себе саму, і що знаходиться поза нею.

§ 5. Душа людини наділена різними здатностями, одні з яких називаються вищими (вони властиві тільки людині), а інші – нижчими (вони спільні для людини й тварини). Такими спільними для людей і тварин властивостями є:

I) пізнавальна здатність (*fakultas cognoscendi*), за допомогою якої осягають речі як присутні, так і відсутні;

II) здатність бажання, за допомогою якої душа дістає поняття про речі приємні й неприємні. До нижчих здатностей належать: відчуття, уява, вимисел і чуттєва пам'ять.

§ 6. Здатність відчуття (*fakultas sentiendi*) – це така сила нашого розуму, за допомогою якої ми усвідомлюємо рухи в нашому тілі, спричинені речами, що знаходяться поза нами або всередині нас.

Наприклад, коли стріляють з гармати або дзвенить дзвін, то звук за допомогою повітря доходить до наших вух і спричиняє в них рух, через який я сприймаю і розумію гармату й дзвін, немов присутні речі, отже, відчуваю. Дію цієї здатності іноді називають відчуттям (*sensio vel sensus*), а іноді – чуттям (*sensation*).

¹ Лодій П. Логічні настанови...: Підручник / Переклад на сучасну українську мову Кирика Д. П.; упоряд., вступ. стаття, примітки і коментар Сініціної А. В. — Львів; Івано-Франківськ: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, 2010. – С. 109-131.

Відчуттям називається така дія, за допомогою якої наша душа, у випадку збудження якої-небудь частини тіла, усвідомлює біль чи задоволення, а також саму дію. А сприйняття – це дія, за допомогою якої душа розуміє речі, що знаходяться поза нею, а також їх якості.

Присутніми речам називаються ті речі, які спричиняють якусь зміну в органах чуття. Наприклад, вогонь буде називатися присутнім тоді, коли він нас пече і цим завдає нам болю.

Органами чуття є ті частини тіла, у яких відбуваються певні зміни в залежних від них відчуттях. Наприклад, око є органом чуття, бо від нього залежить відчуття, яке називається зором. Докладне дослідження цієї здатності, як і інших, буде розглянуто й у психології.

§ 7. Людський розум не тільки осягає речі, отримані ним через відчуття, а й наділений такою силою, за допомогою якої формує собі поняття про речі відсутні. А втім, наша свідомість завжди прагне до такого роду розуміння, бо нерідко воно пов'язане з почуттям великого невдоволення й прикрасі, яке іноді виникає в нас довільно або мимовільно. Ця сила називається здатністю уяви (*fakultas imaginadi*)¹. Тому здатність уяви є така сила душі, за допомогою якої відсутні речі, які ми раніше відчували, уявляємо наче знову присутніми в їх тілесному вигляді й відновлюємо колишні поняття про них. Наприклад, я уявляю образ відсутніх батька чи матері так, наче вони справді знаходяться поруч.

Речі, які за допомогою сили уяви стали наче знову присутніми, називаються видіннями (*phatasma*). Наприклад, обличчя мого батька, викликане моєю уявою, є видом, видінням.

§ 8. Здатність уяви називається або здатністю уяви у вузькому значенні, або здатністю вимислу (*fakultas fingendi*). Завдяки першій здатності речі відновлюються у свідомості такими, якими вони сприймалися раніше, завдяки ж другій – відокремлено сприйняті речі уявляються об'єднаними, а сприйняті цілісно – відокремленими. Перша називається здатністю об'єднання (*fakultas componendi*), друга – здатністю абстрагування (*fakultas abstragendi*). Наприклад, коли я уявляю собі людину, що летить, яку, між іншим, ніколи не бачив такою, або подумки уявляю собі золоту гору, то я користуюсь здатністю вимислу.

Ці здатності ми найчастіше застосовуємо тоді, коли за допомогою об'єднання утворюємо із загальних понять одиничні, а з одиничних – загальні поняття за допомогою абстрагування.

§ 9. Відмінність між уявою й відчуттям полягає в тому, що:

I) рух, спричинений у мозку відчуттям, походить від дії, яку спричинили речі в зовнішньому органі чуття. В уяві, навпаки, рух відбувається в самому мозку, і при цьому зовнішні речі не діють на органи чуття.

II) предмет відчуття є річчю реальною, або присутньою, а предмет уяви – річ відсутня.

§ 10. Людська душа не тільки осягає речі присутні й відсутні, а й утверджує як прості, так і загальні поняття про речі. Такі поняття не можна утворити лише на основі одних почуттів. За допомогою цих понять багато речей душа пізнає глибше й доходить висновків і щодо порівняння понять між собою, і щодо відповідності цих понять речам, даних у властивостях, які називаються розумінням, міркуванням і розумом.

§ 11. Розуміння (*intellectus*) – це здатність людського розуму утворювати поняття про речі – докладні, загальні й абстраговані від чуття. У такому значенні розуміння властиве тільки одній чуттєво-розумній істоті, тобто людині, й називається вищою пізнавальною здатністю; стосовно нижчої пізнавальної здатності під словом «розуміння», звичайно, мають на увазі відчуття, уяву й чуттєву пам'ять.

До вищої пізнавальної здатності належать: увага (*attentio*), розмірковування (*reflexio*) й абстрагування (*abstractio*).

Увага є дією душі, за допомогою якої з багатьох разом зрозумілих предметів один вона розглядає довше й точніше, щоб пізнати його краще від інших.

Розміркування є продовженням уваги, зосередженням на певному предметі, що розглядається по частинах.

Абстрагування є дією душі, за допомогою якої ми від речей, пізнаних разом, відокремлюємо якусь одну або ту чи іншу її властивість розглядаємо окремо, хоча насправді ці властивості окремо від речей не існують.

§ 12. Людина відрізняється від інших несвідомих тварин ще й тим, що вона наділена умом (*intellectus*), розумом (*ratio*), може формулювати судження (*judictum*) й умовиводи (*ratiocium*).

Ум – це здатність належним чином помічати подібність речей, порівнювати їх і об'єднувати.

Розум – це здатність пізнавати зв'язки між загальними істинами, поняттями, судженнями, об'єднувати їх і зводити до принципів.

¹ П. Лодій чітко не диференціює поняття «уявлення» й «уява».

Судження – це така здатність душі, за допомогою якої встановлюється подібність чи неподібність між двома поняттями.

Умовивід – це дія нашого розуму, за допомогою якої він установлює подібність або неподібність двох понять між собою на підставі виявленої їх подібності чи неподібності з третім поняттям.

§ 13. Людська душа наділена також такими здатностями, як бажання й відвернення (*facultate appetendi aversandique*). Бажання взагалі є такою дією душі, що схиляє її до усвідомленого добра. Відвернення – це така дія душі, за допомогою якої вона ухиляється від усвідомленого зла. Воля – це чітко усвідомлена нами за допомогою розуміння здатність бажати добра й ухилятися від зла. Дії волі – це хотіння й нехотіння. Перше схиляє душу до прийняття чітко усвідомленого добра, друге спонукає її до відвернення від ясно усвідомленого зла. Душа має також свободу, тобто здатність схилити або визначити (*determinare*) своє воління за допомогою розуму.

§ 14. Досвід доводить, що наша душа може не тільки відтворювати в думках поняття, які існували там раніше, а й пізнавати відтворені як на вищому, так і на нижчому пізнавальних рівнях поняття такими, якими вони колись існували в нашій свідомості. Ця здатність називається пам'яттю (*memoria*). Отже, пам'ять є здатністю душі впізнавати відновлені не тільки чуттєві, а й абстрактні поняття точно такими, якими вони існували в момент виникнення в нашій свідомості.

Пам'ять відрізняється від уявлення тим, що в уявленні відтворюються поняття, які уже існували в нашій свідомості, але без їх упізнання, а в пам'яті поняття не тільки відновлюються, а й упізнаються такими, якими вони були раніше.

Якщо здатність упізнавати відновлені поняття дана людині природою, то вона називається природною, а якщо штукаю (мистецтвом), тобто набута шляхом вправ і засвоєння правил (мнемотехніки), – то штучною.

§ 15. Нерідко трапляється, що відновлення поняття в умі за допомогою уявлення буває неясним і майже стертим із пам'яті часом. Це поняття ми іноді перетворюємо на чітке, іноді на досконале за допомогою ознак, пов'язаних із певними обставинами, місцем і часом. Коли це буває, тоді про нас кажуть, що ми пригадуємо (*reminiscimur*). Таким чином, пригадування (*reminiscimur*) – це здатність душі за допомогою певних обставин упізнавати поняття, що раніше існували в нашій свідомості, й розпливчасті поняття перетворювати на чіткі.

Забування (*oblivio*) протиставляється пам'яті і є не чим іншим, як немічністю душі впізнавати відтворене в думках поняття таким, яким воно колись існувало в нашій свідомості.

Забути про річ і не пам'ятати про неї не означає одне й те саме, бо той, хто забув про річ, хоча б знає, що колись мав про неї поняття, але тепер не може його відтворити у свідомості. А хто не пам'ятає про річ, той не впізнає її, хоч він про неї і мислить, проте думає, що ніколи її не знав.

ВІДДІЛ II ПРО ВІДМІННІСТЬ УМІВ І ЇЇ ПРИЧИНУ

§ 16. Хоч усі люди мають від природи здатність до розмірковування й пізнання речей, однак при аналізі цих здатностей виявляється багато відмінностей між нами, які називаються відмінністю умів (*diversitates ingeniorum*). Слово ум береться в такому широкому значенні, що під ним розуміються всі ті здатності й душевні сили, якими наділена людина для розмірковування над речами.

§ 17. Відмінність умів полягає в тому, що: 1) в одних переважає гострота чуттів і увага, за допомогою яких точно помічають особливості предметів природи й мистецтва й наявні між ними багатоманітні зв'язки. Це та перевага, за яку хвалять спостерігачів. Інші мають рухливішу й багатшу уяву. Це обдарованість тих знаменитих умів, хто відрізняється в мистецтві своєю здатністю до винаходів і придумування. Нарешті, це ті, яких хвалять і яким надають перевагу перед іншими за їх широкі знання й добру пам'ять, що так потрібні для вивчення мов та історій.

§ 18. Деякі перевершують інших своїми здатностями до знаходження подібностей між речами або відмінностей між ними, тому їх називають розумними й тонкими. Одні наділені гострим розумом і відкривають властивості речей і закономірності в подіях, чітко розуміючи їх; другі аналізують їх на основі власних суджень про ці речі; розум третіх здатний осягати причини й аналізувати події.

§ 19. Одні найкраще пізнають одиничні речі, інші успішніше формулюють, аналізують і досліджують абстрактні й загальні істини. Одні під чужим керівництвом якнайкраще оволодівають усіма операціями розуму, інші ж за чужими вказівками мають менші успіхи, але самостійно створюють нові зразкові твори, якими збагачують прихильників Міневри. Одні не можуть передати іншим того, про що самі мають глибокі знання, другі, навпаки, темні й недосконалі чужі міркування добре розуміють самі й доносять до інших у чіткій формі.

§ 20. Із наведених міркувань видно, що тонкощі умів і людських здібностей залежать від: 1) широти й істинності спостережень; 2) від жвавості й багатства уяви; 3) від правильності й глибини розуміння; 4) від тонкощів і гостроти міркування; 5) від потужності й швидкості продуктивної сили ума й від величини породженої нею дії.

§ 21. Оскільки наш розум, обмежений з усіх боків, не може сягнути до найвищої досконалості в усіх зазначених проявах, то й ті уми слід вважати добрими, які хоч і нижчі від інших у певних відношеннях, але в деяких сферах знання переважають над іншими. З цієї причини й називають уми філософськими, поетичними, математичними та ін., залежно від галузі знань, у якій той чи інший ум має перевагу.

§ 22. Дехто причини відмінностей між умами шукав у відмінностях душ, але це неправильно, бо ще ніхто до цього часу не довів ні відмінності душ, ні існування їх різних видів. Наскільки тіло є оселею і знаряддям душі, настільки й використання всіх пізнавальних здатностей людини залежить від природної будови тіла як їх певної умови й причини. Крім того, всі душевні сили можуть дивовижно вдосконалюватися й розвиватися. Відповідно до цього, в основі відмінностей між умами криються або фізичні, або духовні причини. Від фізичних причин залежать різні здатності, а від духовних – навички, легкість і меткість розуму.

§ 23. Усі фізичні причини тіла, що містять у собі систему нервів і водночас є знаряддям і вмістилищем душі, утворюють роди й здатність умів. Здебільшого вони залежать: 1) від будови тіла; 2) від температури; 3) від клімату; 4) від їжі.

§ 24. Що ж до будови тіла та його органів, то вони істотно впливають на наші пізнавальні здатності, тому залежно від здорового чи хворобливого стану тіла душа людини по-різному виявляє свої пізнавальні сили. Адже коли тілесні органи здорові, вправляються й діяльні, то вони надійно й швидко приймають подразнення, викликані в них чуттєвими речами, за допомогою нервів передають їх до мозку й тим спонукають душевні сили до дії. Цього, однак, не трапляється, коли тілесні сили ослаблені.

§ 25. Темперамент, тобто стан рідких і твердих частин, що складають людське тіло, має великий вплив як на обдарованість, так і на недоліки умів. Ті, які мають чисту, гарячу й червону кров, швидко доходять до розуміння речей і формують чіткі поняття про них, у них сильний ум і сильна пам'ять. Ті ж, у кого кров змішана з жовтою жовчю, бувають гострими в міркуваннях про речі й точними у вживанні понять, тому вони дотепні й чудово судять про все. А ті, у кого в крові переважає чорна жовч, схильні до спостережень за подіями й до з'ясування їх причин. Нарешті ті, чия кров наповнена флегмою, є слабкими на ум і слабкими в почуттях, а при тривалих напруженнях стають нетерплячими.

§ 26. Якість умів багато в чому залежить від клімату й способу харчування, що було відомо ще у стародавні часи й підкріплене прикладами з життя всіх народів. Характер клімату сприяє утворенню м'яких і твердих фібр, міцних або слабких м'язів, густих рідин чи тонких соків, чим істотно впливає на тілесні органи, які є наче знаряддям діючої душі. Отже, клімат через посередництво органічного тіла, залежно від теплої або холодної, сухої чи вологої атмосфери, робить ум світлим або похмурым, сильним або слабким. Тому північні народи наділені меншою жвавистю, а південні – більшою. Мабуть, саме від цього залежав гострий розум афінян і незвичайна сила міркування. З тієї ж причини північні люди мають щільніше тіло й товщі м'язи, а південні люди сухорляві.

Їжа й питво сильно впливають на властивості твердих і ніжних частин тіла, на склад крові й будову нервів. Сира їжа, холодна й волога, зменшує жвависть і бадьорість, і навпаки, легка, ніжна й тепла збуджує бадьорість людини. Це породжує в людях і відмінності між умами, а також повільний і швидкий способи міркування.

При цьому різні предмети й різні спонуки до їх пізнання, як і місце народження, залишають у душі людини незгладимі сліди. Адже плідна чи безплідна земля й природа провінцій слугують безперечною причиною того, що їх населення змушене по-різному розкривати свої здібності, створювати ремесла й науки, які б могли їм замінити те, чого не дала природа, або примножити наявні вигоди.

§ 27. Навіть найкращі природні здатності ума не можуть проявитися належним чином, якщо їх не тренувати й не використовувати. Застосування здатностей на ділі справедливо називають творцем і наставником здатностей розуму. Це підтверджують приклади з людьми, які стали дорослими поза людським суспільством і яких ніхто ніколи не навчав. Тілесні й душевні обдарування виявляються й розвиваються через їх використання й тренування. Як одних природних здібностей (без їх використання) недостатньо для того, щоб набути нових наук, так само й набуті здатності не можуть свідчити про природні. Отже, до духовних причин, що визначають відмінності умів, належить усе те, що сприяє або гальмує чи зовсім припиняє використання душевних здатностей. Це найбільше стосується як приватного, так і громадського виховання й наставляння.

§ 28. Виховання (educatio) – спосіб розвитку й зміцнення природних сил людини за допомогою методів, що найбільше відповідають особливостям цих сил.

Наставляння (*institutio*) – це намагання вже вдосконалені й зміцнені сили пристосувати до певної мети й виробити в дитини прагнення стати людиною, тобто чуттєво-розумною істотою. У розвитку й удосконаленні душевних сил природа встановила порядок і закони, дотримання яких є обов'язком вихователя й наставника, як обов'язок лікаря полягає в тому, щоб пам'ятати, що він тільки слуга, а не володар природи.

§ 29. Виховання й наставляння, особливо останнє, спрямовані на те, щоб наші пізнавальні сили й вольові спонуки вдосконалювалися вже з дитинства. У цьому вдосконаленні особливу увагу слід звернути на перші прояви розуміння наук і на перший потяг волі до моральності. До цього треба пристосувати заняття, вправи й форму звертання, починаючи з перших років наставлянь. Від різниці в способах наставляння залежатиме й відмінність умів.

§ 30. До духовних причин, що визначають відмінності між умами, належать релігія і форма правління. Те й інше багато в чому як сприяє, так і перешкоджає розвиткові пізнавальних сил і моральній поведінці, свободі писати й мислити. Це залежить від законів країни, праць знаменитих авторів і вчителів, що впливають на уми. Там, де релігія сповнена пересудів, там мало квітучих умів, прикладом чого є Туреччина. Вона сповідує вчення Магомета, а останнє забороняє присвячувати себе Мінерві¹.

М'які закони правління сприяють розвиткові різноманітних здатностей людей; почуття свободи стимулює ум до досконалого оволодіння тим, до чого вабить людину сильне прагнення її духу. Це було причиною великого ентузіазму в республіках. Тому вільні Греція та Рим вважалися плідною батьківщиною великих філософів, ораторів, поетів, митців. Тепер таким живим прикладом, де завдяки свободі існують великі оратори й глибокодумні філософи, є Англія.

§ 31. Чим більше знавців схвалюють або засуджують перші спроби молодих умів у галузі науки чи мистецтва, тим більше вони прагнуть творити й надалі або знаходять перешкоди для своєї творчості. Руссо став немовби новим Платоном, тому що його перші спроби в красномовстві були сприйняті публікою дуже схвально. Ці приклади одних захоплюють, інших спонукають до наслідування й слугують приводом для того, щоб займатися творчістю з великим успіхом.

§ 32. До фізичних і моральних (духовних) причин, які зумовлюють відмінності в умах, належать змішані причини. Причинами відмінностей в умах є: випадок, знання мов і час, у який живе людина.

а) від більш-менш сприятливих випадків і обставин залежить розкриття душевних природних сил, бо вигідні обставини й випадки нерідко підносять посередні уми до дивовижного ступеня величчя й, навпаки, найкращі здібності через брак сприятливого випадку не можуть розкритися й перебувають під гнітом вічного забуття. Від громадських установ залежить кількість талантів, що виявляються серед народу.

б) досвід свідчить, що відмінностям в умах сприяє знання багатьох мов. Досвід так само переконує, що мови значно посилюють тямущість дітей: чим багатша й досконаліша їхня мова, тим ширшим буває і знання. Тому за розвиненістю мови ми судимо про сутність розвитку душевних обдарувань і спосіб мислення як окремої людини, так і народу загалом. Багата на виражальні засоби мова сприяє розкриттю сил розуміння. Яскравими виразами вона оживляє фантазію, допомагає розквіту художньої літератури й словесних наук. Помічено, що ретельна робота над розвитком і вдосконаленням рідної мови породжувала великі уми. Прикладом цього можуть слугувати Греція, Рим, Англія, Франція, Німеччина та інші країни.

в) час, у якому живуть, іноді надає сприятливих випадків більше, іноді – менше, а трапляється, що й не надає зовсім, як іноді не посиляє жодних спонук і засобів для розкриття душевних здатностей. Історія знає цілі століття, коли не проявлявся жоден талант, хоча талановитих людей було тоді чимало. Але ширше це питання розглядається в історії філософії.

§ 33. Наведені причини свідчать про те, що:

а) природна якість і кількість ума містяться в його природній здатності (*aptitudine*), отже, визначаються фізичними причинами.

б) у кожній людині чи в кожному народі спосіб і ступінь освіченості ума або його нерозривність залежать від моральних (ідеальних) причин. Оскільки природні обдарування не мають такої властивості, щоб розвиватися самі собою, й людина не дістає від природи необхідних навичок до певного роду діяльності, хоча й має для цього природні задатки, то можна дійти висновку, що помиляються ті, хто відмінність між умами приписує тільки одному якомусь роду цих причин, наприклад фізичних, як твердили Гоббс і Гуарт, або моральних, як твердили Юм і Гельвецій*.

¹ Тобто присвячувати себе наукам і мистецтву. Мінерва – римська богиня мудрості, пізніше ототожнена з грецькою богинею Афіною.

* Chap II. De l'homme et le Denheur. – Глава II. О человеке и благополучии (примітка П. Д. Лодія).

Так само помиляються ті, хто думає, що причина відмінності умів з самого початку визначається тим, що це душа жінки чи чоловіка, європейця чи араба. Фізичні причини породжують в умах глибокі відмінності, але й приховані глибше, тому психолог не може їх ні розкрити, ні задовільно пояснити.

ВІДДІЛ III ПРО СЕМІОТИКУ Й ГІМНАСТИКУ УМІВ

§ 34. Оскільки різні уми мають різні нахили й здібності до одних і тих же наук і вправ, то з огляду на це необхідно, щоб не тільки батьки й вихователі, а й узагалі всі наставники враховували б ознаки, за допомогою яких розпізнаються добрі уми, спроби, у яких вони розкриваються, та вправи, що сприяють їх піднесенню та розвитку. З цього постали дві науки – семіотика й гімнастика. Друга має на увазі досліди та вправи, за допомогою яких розвиваються й удосконалюються молоді уми.

СЕМІОТИКА УМІВ

§ 35. Метою наукових занять є точні спостереження за подіями або дослідження причин і законів, згідно з якими щось має відбуватися, і зрештою, визначення величин (кількості) дій, сил та їх відношень. Все це зводиться до того, щоб і природне, і зроблене людьми підвести під роди, причини й закони і, залежно від намірів, то здійснювати, то забороняти. Тому переваги людського ума оцінюються відповідно до вроджених здібностей і з цим пов'язуються назви: спостережливий, історичний, філософський і математичний ум.

§ 36. Спостережливий та історичний ум мають ті, хто особливо хоче пізнати явища природи й людські вчинки або за допомогою власних спостережень, або за допомогою повідомлень інших людей, якщо при цьому:

а) не діють поверхово, а вибирають надійні засоби пізнання, обмірковують вибір і докладають при цьому всіх зусиль, зосереджують усю увагу.

б) спостерігають не за другорядними й випадковими обставинами, а визначають головне в подіях та обставинах, що їх супроводжували.

в) не лише аналізують події та поодинокі вчинки, а намагаються з'ясувати причини й тенденції подальших перетворень залежно від обставин, часу й місця, враховуючи при цьому наявні думки, звичаї та досягнення.

§ 37. Для людей, обдарованих філософським умом, характерні такі ознаки:

1) вони відрізняються бажанням відкривати властивості речей, причини, закони, цілі та їх зв'язки; пояснювати перетворення, передбачати їх продовження й завершення, виділяти найважливіше й досліджувати найпотаємніше;

2) ретельно досліджувати подібності між предметами; прагнути систематизувати всі відмінності в пізнанні предметів, нехтуючи їх випадковими сукупностями; одиничне й особливе зводити до загального й універсального й пояснювати їх.

3) у пізнаваних розумом речах не покладалися як на першооснову тільки на думку знаменитих людей.

§ 38. Обдаровані математичним умом особливо захоплюються числами, фігурами й кількісними відношеннями, аналізом, визначенням і розв'язанням пропорцій і рівнянь.

Тепер перейдемо до гімнастики умів.

ГІМНАСТИКА УМІВ

§ 39. Щоб молоді люди не почали займатися якоюсь наукою, певним видом мистецтва чи способом життя всупереч своїй природі, необхідно дослідити їхні уми, що нерідко пов'язане з труднощами й невідомістю, бо може бути багато перешкод, через які таланти людей, даровані їм природою, не можуть вчасно розкритися й розвинути. Крім того, збіг певних обставин так впливає на ум, що у процесі навчання очікування доброго ума не справджуються, хоча спочатку за доволі ймовірними ознаками були сподівання на гарний ум. Тому при дослідженні ума й у судженнях про нього необхідні обережність і дотримання певних правил, тобто способів пізнання ума. Для цього потрібно:

1) завчасно й доречно створювати певні умови й добирати вправи, які б могли збудити ум;

2) потім слід спостерігати за тим, до яких вправ і наук ум схильний особливо;

3) старанно помічати, які труднощі не тільки не лякають ум, а ще більше розпалюють у ньому цікавість;

4) уважно спостерігати за тим, які уми і які науки найближчі тій чи іншій людині, і якими умами й науками вона найбільше захоплюється.

§ 40. Не менше турботи й обережності потрібно виявляти й у справі освіти ума. І хоч усі здатності ума, як видно зі сказаного раніше, можуть удосконалюватися й покращуватися за допомогою належних вправ, однак при цьому нерідко припускаються помилок. Це пов'язано з тим, що або при формуванні ума не враховують його природних сил, або підбирають для навчання невідповідні й однобічні приклади, або нехтують різними допоміжними засобами й приладами для вивчення обраної науки.

Педагогіка, або наука про способи виховання, спираючись на досвід, повинна розробити правила для вдосконалення чуттів, уяви, уваги, порівняння, пам'яті, розуміння й розуму, а також дібрати різні вправи, за допомогою яких виробляються й удосконалюються різні навички, пристосовані саме до цих обдаровань ума.

ЛОГІКА, АБО УМОСЛІВ'Я

РОЗДІЛ I

ПРО РІЗНІ РОДИ ПОНЬЯТЬ, ОСНОВИ ТА ПРИЧИНИ ЦИХ РОДІВ

§ 41. Пізнавальна здатність нашої душі виявляється трояким способом: 1) простим розумінням (*sempliciti percipitio vel apprehensione*) речей, що діють на наші органи чуття й за допомогою яких вони виникають у нашій душі; 2) усвідомленням того, що стверджується або заперечується про цю річ, уже таким способом пізнану, тобто шляхом створення судження (*judicium*); 3) виведенням нового судження з уже створеного, або умовиводом (*ratiocinium*). Наприклад, коли відкритими очима дивлюсь на сонце, то сприймаю його круглим, а не квадратним, і потім дохожу висновку, що воно є сферичним, або кулястим тілом.

Ми передаємо наші думки іншим людям. Ця передача неможлива без зовнішніх чуттєвих знаків, які найчастіше є словами. Поняття виражаються словами, судження – реченнями, а умовиводи – доведеннями.

§ 42. Про розуміння, уявлення, свідомість та їх відмінності.

Щось розуміти, щось собі уявляти й усвідомлювати є трьома діями ума, які, очевидно, існують у нашій душі разом і нерозривно. Адже не можна чогось розуміти й так собі його уявляти, щоб не усвідомлювати. Не можна також усвідомлювати річ, якщо її не розуміємо або не уявляємо. Отже, розуміння, уявлення й свідомість є невіддільними в нашій душі. Життя й рух також у нас невіддільні, але ніхто не може сказати, що вони тотожні, значить, розуміння, уявлення й свідомість також не є тотожними, хоч вони й існують у нашій душі нероздільно. Тому необхідно з'ясувати, що означають слова – розуміти, уявляти й усвідомлювати.

§ 43. Розуміти що-небудь (*aliquid percipere vel apprehendere*) – значить сприймати за допомогою органів чуття різні властивості й ознаки речі й наче накреслювати її образ у своєму умі. Цей образ є нічим іншим, як певною подобою зрозумілої речі.

Уявляти собі що-небудь (*sibi aliquid representare*) – значить уже зрозумілу річ, яка тепер уже не діє на органи чуття, робити присутньою в душевному оці й начебто мислити її, споглядати.

Першу та другу дії можна назвати такими форморозрізнавальними властивостями душі, за допомогою яких усвідомлюємо будь-який предмет.

Свідомість (*conscientia*) або самосвідомість (*sui sibi conscii*)¹ має місце тоді, коли відрізняємо від самих себе не тільки те, що усвідомлюємо, а й те, за допомогою чого усвідомлюємо, тобто розуміння й уявлення. Ця дія душі, якщо вона стосується розуміння, називається *adpercipitio*, тобто уявленням розуму, а на думку інших, вона є логічним знанням. Останнє має місце не тільки тоді, коли ми звертаємо увагу на свої думки, а й коли переносимо увагу на інші дії та усвідомлюємо, що ми робимо саме так, а не інакше.

§ 44. Наведені пояснення показують відмінність між свідомістю, розумінням і уявленням. Відмінність ця полягає в тому, що розуміння й уявлення є лише умовою, за якої стає можливим існування свідомості, а свідомість розглядається як сила, за допомогою якої здійснюється розуміння й уявлення. Адже в першому випадку, не маючи жодного уявлення, не можу сказати, що в моїй душі дійсно є свідомість, а в другому – коли б я не мав свідомості, то не міг би собі уявити що-небудь. Отже, свідомість і уявлення – це не одне й те саме.

§ 45. Є три роди предметів, які ми можемо усвідомлювати.

¹ У Лодія ще не було таких термінів, як «свідомість (сознание)» і «самосвідомість (самосознание)». Замість них він використовував вирази «иметь сведение» та «быть сведущими о себе самих».

1. Усвідомлення розуміння або уявлення, за допомогою якого наша душа знову уявляє собі своє розуміння чи уявлення, незважаючи при цьому на зрозумілий предмет.

2. Усвідомлення зрозумілого чи уявленого предмета, завдяки якому душа уявляє собі зрозумілий або уявлений предмет, не звертаючи уваги на саме уявлення.

3. Самоусвідомлення, за допомогою якого наша душа уявляє й розуміє себе як суб'єкта, отже, відрізняє себе від свого уявлення й розуміння про предмет і від предмета, який вона розуміє чи уявляє.

§ 46. За якістю свідомість буває трьох родів: темною, ясною й докладною. Темною свідомість є тоді, коли в душі буває тільки уявлення або усвідомлення нашого стану. Наприклад, перше відчуття людини, що прокинулася від сну. Ясною свідомість стає тоді, коли ми усвідомлюємо, що уявляємо собі цей чи інший предмет. Отже, тут у нашій душі вже існують дві речі – уявлення й уявлюваний предмет, які наша душа розрізняє та пізнає.

Докладна, або дистинктивна свідомість – це усвідомлення самих себе. У цьому разі в нашій душі поєднуються три уявлення. Одне пізнає істоту, яка щось собі уявляє, тобто душу, друге – уявлюваний предмет, а третє – саме уявлення, або дію душі, за допомогою якої вона пізнає саму себе й уявлюваний предмет.

§ 47. Скільки разів ми пізнаємо яку-небудь річ без усякого про неї ствердження або заперечення, стільки разів її образ наче накреслюється в нашій душі (§ 43). Цей образ, або подобу, можна назвати поняттям (conceptus), яке є простим розумінням речі без усякого про неї ствердження чи заперечення.

Просте розуміння може стосуватися не лише чуттєво сприйманих речей, тобто речей, які сприймаються нашими органами чуття за зовнішніми чуттєвими ознаками, а й тих, що досягаються розумом за їх властивостями та якостями, тобто раціонально пізнавальних. Тому поняття, яке пізнається чуттям, називається чуттєвим (sensualis), а поняття, що досягається тільки умом, – інтелектуальним¹ (intellektualis). Наприклад, коли я дивлюся на цю березу, цю троянду, на цього вола, на цю вівцю, на цю козу тощо й при цьому нічого про них не стверджую і не заперечую, а лише у своєму умі відтворюю їх зовнішній вигляд, то цей зовнішній вигляд, відображений у моєму умі, буде чуттєвим поняттям, а поняття про закон і обов'язок, про добродієність і розпусту, про справедливість і несправедливість, про істинне й хибне і т. п. буде інтелектуальним поняттям. Поняття відрізняється від розуміння тим, що розуміється розглядається як дія (actio), за допомогою якої утворюється поняття, а тому воно є поняття утворене (effectus).

§ 48. Образ, або подобу речі, що виник у нашій душі, стародавні схоласти називали видом (species) – від стародавнього латинського дієслова spesio, а новітні схоласти називали його ідеєю (idea), що так само, як і spesio або video, означає «бачу». І. Кант і його послідовники це саме називають спогляданням² (intuitus, Anschauung). Слова «вид», «ідея» означають зрозумілий предмет, а латинське intuitus і німецьке Anschauung виражають лише ту душевну дію, за допомогою якої розуміємо речі, що досягаються тільки зоровим відчуттям. Отже, слово споглядання не відповідає кожному уявленню одиничних речей, зокрема тих, які діють на органи нюху, смаку, слуху й дотику, бо коли я кажу, що маю чуттєве уявлення або поняття про запах троянди, оцту, вина; або про солодке, гірке й кисле; або про різні тони музики й голоси тварин; про м'яке і тверде, то, за Кантом, можна буде говорити: «Я споглядаю, або бачу солодке, гірке й кисле; бачу тони музики й голоси тварин; бачу м'яке і тверде». А це суперечить прийнятому вживанню слів.

Замість виразу чуттєве поняття І. Кант вживає слово споглядання, бо споглядання можна поділити на чисте (a priori) й на емпіричне, або досвідне (a posteriori), а чуттєве поняття так поділити не можна, оскільки воно завжди є тільки досвідним. Слово «споглядання» і його поділ були необхідні Канту для утвердження його ідеалізму. Предметом споглядання І. Кант вважає явище (Arscheinung, phenomenon), яке є нічим іншим, як нашим чуттєвим уявленням, отже, чимось внутрішнім для нас. Це поняття про явище розкривається в різних частинах його праці «Критика чистого розуму». Так, на стор. 104 першого видання філософ твердить¹: «Wir haben oben gesagt, das Erscheinungen selbst nichts, als sinnliche Vorstellungen sind» («Ми вище сказали, що явища є тільки чуттєвими уявленнями»). На стор. 165: «Erscheinungen sind keine Dinge an sich selbst» («Явища не є речі в собі»). На стор. 250: «Erscheinungen nichts, als Vorstellungen sind» («Явища є нічим іншим як уявленнями»). На стор. 164 четвертого ризького видання:² «Erscheinungen sind nur Vorstellung von Dingen, die nach dem, was sie an sich mogen unerkant da sind» («Є тільки уявлення речей, які, зважаючи на те, чим вони можуть бути як такі, нам невідомі»).

¹ У Лодія – «умственным». У сучасній філософській літературі йому відповідає термін «раціональне поняття».

² У Лодія – «воззрение». Пор. сучасне рос. «созерцание».

¹ Перше видання «Критики чистого розуму» німецькою мовою було надруковано в Ризі у 1781р. Друге, перероблене – там само, у 1787 р.

² Рік виходу четвертого видання встановити не вдалося.

Такими явищами І. Кант вважає всі тіла людей (на стор. 380 четвертого видання він зазначає: «Der Mensch ist selbst Erscheingung»)³ і навіть усі предмети нашого досвіду (стор. 370 першого видання).

Оскільки всі предмети, що пізнаються нашими чуттями, І. Кант вважає тільки внутрішніми уявленнями, то коли його запитати: «Чи відповідає моєму уявленню, що зветься спогляданням, який-небудь зовнішній предмет, коли, наприклад, я бачу цей будинок, цю людину, цю палицю», то він відповідає: «Хоч моє уявлення стосується якого-небудь зовнішнього предмета, цей предмет є чимось таким, про що я нічого не знаю і знати не можу». Це прочитується на різних сторінках його «Критики»⁴, зокрема 114-ої та 250-ої сторінок першого видання. Цей розглянутий мною ідеалізм дійсно становить сутність кантівської філософської системи, що ґрунтується на його новому вченні про простір і час. Аналіз цього вчення наводиться в метафізиці.

§ 49. Внутрішнє чуття свідчить, що ми маємо чотири роди понять, а саме: 1) поняття про присутні речі, які діють на наші органи чуття; 2) поняття про чуттєві речі, які тепер відсутні, а тому не діють на наші органи чуття; 3) поняття про нечуттєві речі, які подаються, проте, у чуттєвому вигляді; 4) поняття про нечуттєві речі, що не мають матеріального втілення.

Поняття першого роду відображаються в нашій душі за допомогою чуттів залежно від тих подразнень, які діють на органи чуття. Поняття другого роду відтворюються в нашій уяві залежно від певних рухів, відновлених у мозку. Поняття третього роду також утворюються силою уяви, коли річ, що може діяти на наші органи чуття, ми уявляємо в придуманому нами тілесному вигляді. Наприклад, коли уявляємо ангела у вигляді крилатого хлопчика. Поняття останнього роду, тобто поняття про речі, які ми не сприймаємо органами чуття і які розуміємо без будь-якого їх тілесного втілення, утворюються за допомогою уваги, розмірковування, порівняння, умовиводів, абстрагування тощо. Наприклад, поняття про Бога, людину, дух, про добродієність і розпусту тощо. Спосіб, за допомогою якого ці поняття утворюються в нашій душі, докладно пояснюється в метафізиці.

§ 50. Оскільки всяке поняття щось виражає і при тому іншим відомим способом, то в усякому понятті ми повинні розрізнити матерію і форму^{*} (material et forma).

Матерією, або предметом поняття називається все те, що виражає поняття. Спосіб, за допомогою якого виражається матерія, називається формою поняття.

§ 51. Оскільки все те, що може бути виражене поняттям, існує як дійсне або можливе, то предмети наших понять є або дійсними, або тільки можливими. Усякий предмет, що дійсно існує, є або субстанцією, або акциденцією^{**} (substantia vel accidens). Субстанція є сущим, що існує як таке, тобто таке суще, яке для свого існування не потребує іншого сущого, у якому б воно могло існувати як у своєму суб'єкті. Наприклад, людина є субстанцією, бо для свого буття вона не потребує іншого сущого як суб'єкта свого існування. Акциденція (випадковість) є сущим, що не може існувати як таке, бо для свого буття вимагає іншого сущого як суб'єкта, у якому воно б існувало. Наприклад, кольори білий, зелений, червоний та ін. Завжди для свого існування потребують іншого сущого як суб'єкта, у якому б вони могли існувати.

§ 52. Субстанція розглядається або разом із належною їй ознакою, або без неї. У першому випадку вона називається субстанцією, взятою конкретно^{***} (in concreto), а в другому – в абстрактному розумінні (in abstracto). У такий же спосіб розглядається й акциденція, оскільки ознака може розглядатися разом із суб'єктом або без нього. Наприклад, кохана людина буде субстанцією в конкретному розумінні, а просто людина – в абстрактному. Так само білизна, узята разом зі стіною, буде конкретною акциденцією, а, наприклад, ученість, що розглядається безвідносно до людини, – абстрактною.

§ 53. Предмети наших понять є або одиничними, або загальними, тому для точного розуміння цього треба знати, що називається визначенням і визначенням якоїсь речі. Визначенням (Determinatum) називається те, що раніше, до свого буття, могло існувати в різних видах, але тепер існує саме таким, а не інакшим. (Це можна пояснити на різних прикладах).

Цілковите визначення речі (omnimoda rei determinatio) є такою сукупністю ознак, які притаманні тільки цій речі й у такій сукупності не можуть належати жодній іншій речі. Наприклад, коли я уявляю обличчя мого батька, то хоч він, як і будь-яка людина, має волосся, чоло, брови, очі, ніс, губи тощо, однак усі ці ознаки, узяті разом, так поєднані в мого батька, що такої сукупності ознак жодна інша людина не має.

³ Людина сама є уявленням

⁴ Мається на увазі «Критика чистого розуму».

* У Лодія – «вещество» й «образ».

** У Лодія – «существо» і «случайность».

*** У Лодія – «в совокупности».

Одиничним предметом (objectum singularis) є все те, частини якого цілковито визначені. Наприклад, Іван, Петро тощо. Загальним, або універсальним (universale) предметом є те, що буває невизначеним щодо кожної своєї частини. Наприклад, «людина». Цей предмет хоч і має такі ознаки, як «живе», «чуття», «розум», але оскільки ці ознаки, узяті разом, притаманні й іншим індивідам, то «людина» є загальним предметом.

§ 54. Будь-яка річ, що існує, є одиничною та неподільною (individuum). Тому всяка наявна річ є цілковито визначеною щодо всіх своїх частин. Досвід переконує нас, що будь-яка наявна річ має сукупність ознак, які, разом узяті, так із нею поєднані, як вони не можуть бути поєднані з жодною іншою річчю. Інакше речі, що наявні насправді, не відрізнялися б одна від одної, що заперечує досвід.

Загальне, або універсальне, поза поняттями нашого ума не існує, бо те, що дійсно існує поза нашим умом, повинно бути цілковито визначеним, а таким є тільки одиничне (індивідуальне). Загальне ж не є цілковито визначеним.

§ 55. Вид (species) є сукупністю багатьох речей, або таким предметом, який не є цілковито визначеним і містить у собі таке поєднання ознак, що становить сутність, спільну для багатьох індивідів. Наприклад, хоч Кай, Тіцій, Семпроній, Вергілій різняться між собою віком, будовою тіла, породою, релігією, одягом тощо, однак вони подібні в тому, що кожний із них має органічне тіло й розумну душу. Поєднавши ці ознаки, утворимо клас істот, який іменується людиною й називається видом.

Поняття виду ми утворюємо в такий спосіб: порівнюємо між собою багато індивідів і шляхом порівняння встановлюємо, що вони мають подібні визначення, ці подібні визначення або властивості об'єднуємо разом, позначаємо одним іменем і називаємо видом. Отже, для утворення поняття про вид потрібне тільки те, що є спільним для багатьох індивідів.

§ 56. Рід (genus) є сукупністю видів або таким предметом, який не є цілковито визначеним і містить у собі тільки ті ознаки, які спільні для багатьох видів. Наприклад, слово «тварина» означає рід, бо містить у собі ознаки «живе» та «чуття», які, узяті разом, властиві багатьом видам – людині, риbam, птахам тощо.

Поняття роду утворюється шляхом порівняння багатьох видів, при цьому виділяються ті ознаки й визначення, які, будучи взяті разом, властиві багатьом видам. Отже, для утворення поняття про рід потрібні не всі ознаки виду, а лише ті, які є спільними для кожного виду.

§ 57. Роди й види поза нашим умом не існують, бо все те, що існує поза умом, є цілковито визначеним, а роди й види не є такими.

Роди й види існують тільки в індивідуальних або в одиничних речах. Поняття про вид містить у собі тільки ті визначення, які є спільними для багатьох одиничних речей, але такі визначення є лише в речах індивідуальних. Отже, і види існують тільки в речах індивідуальних. Роди також містять у собі лише ті визначення, які вважаються спільними для багатьох видів, але й ці визначення є тільки в індивідуальних речах. Отже, і роди існують лише в індивідуальних речах.

§ 58. Спираючись на наведені пояснення, можна дійти висновку, що: 1) в індивіді міститься більше ознак, ніж у виді через те, що індивід первісно має більше ознак і цілковитих визначень, ніж вид, бо у виді містяться тільки ті визначення, які є спільними для багатьох видів; 2) у виді міститься більше ознак, ніж у роді, бо рід охоплює тільки ті ознаки й визначення, які є спільними для багатьох видів. Наприклад, поняття «людина», узяті як вид, має ознаки «жива», «чуття» й «розум», а поняття «тварина», яке є родовим, характеризується лише ознаками «жива» та «чуття».

§ 59. Усе, що ми твердимо про вид, можна твердити й про рід. Коли ми щось твердимо про індивіда, то ми те саме твердимо й про вид. Причина цього криється в тому, що цілісне поняття про рід міститься в усіх його видах, а цілісне поняття про вид – у кожному окремо взятому індивіді. Наприклад, родове поняття «людина» охоплює й родове поняття «тварина», а індивідуальне поняття «Цицерон» – цілісне родове поняття «людина».

§ 60. Хоч цілісне родове поняття міститься у видовому, а цілісне видове поняття – в індивідуальному, все-таки в них міститься не лише одне це поняття. Адже в усякому виді є більше ознак, ніж у роді, а в індивіді – більше, ніж у виді, як про це свідчить наведений вище приклад.